

Xədicə Heydərova  
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,  
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru  
heyderova73@mail.ru

### **Orta əsr ərəb lüğətçiliyinin tərtibi prinsipləri**

Açar sözlər: Predmet-tematik prinsipli lüğətlər, “ayn” məktəbi, təqlibat, əbniya, bab, qafiyə məktəbi.

Ключевые слова: Предметно-тематические словари, школа «айн», таклибат, абния, баб, школа «рифмы»

Key words: Subject-thematic dictionaries, the school of "ayn", tagleebat, abniya, bab, the school of " raga

Ərəb leksikoqrafiyası tarixində VIII əsrdən etibarən müxtəlif lüğət məktəbləri və buna müvafiq tərtibi üsullar tətbiq edilməyə başlandı. Bu məktəblər, qəribə də olsa, mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf yolu keçmişdir. Çünki ərəb lüğətçiliyinin banisi, ilk ərəb lüğətinin müəllifi Xəlil ibn Əhməd Əl-Fərahidi “Kitəbu-l-ayn” lüğətinə elə bir mürəkkəb tərtibat vermişdi ki, sonrakı leksikoqraflar uzun əsrlər boyu lüğət istifadəçilərinin işini asanlaşdırmaq məqsədilə hər dəfə daha asan üsulları tapıb lüğətlərinə tətbiq etməyə çalışmışlar. Beləliklə, müxtəlif məktəblər yaranmışdır.

Ərəb lüğətçiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən biri lüğətin qrammatika ilə vəhdət təşkil etməsi idi. Hər bir lüğətin içində qrammatik, fonetik, sintaktik izahlara rast gəlmək mümkündür. “Ərəb leksikoqrafiyasında qrammatik prinsipə əsasən lüğət vahidləri onların nitq hissələrinə ad qrupu (أسماء), feil qrupu (أفعال), köməkçi nitq hissələri (حروف) və başqa qrammatik kateqoriyalara (hal, təsrif və s.) aidiyyəti nöqtəyi nəzərdən qruplaşdırılır” [4, s. 168].

İlkin ərəb qlossarilərində işlək sözlərdən çox, köhnəlmiş və arxaikləşmiş və ya qrammatik cəhətdən qeyri adi və nadir sözləri toplayaraq izah etmək məqsədi güdüldü. Adi sözlər izahlı lüğətə salınırdısa, çox qısa izah edilir, bəzən isə sadəcə üzərinə işlək söz olduğu (mə'ruf) haqqında işarə qoyulurdu [10, s. 148]. Əksər ərəb lüğətlərinin ümumiləşdirici xüsusiyyətlərindən daha biri tərtibatında fərqli üsullarla da olsa, təqlibat və kök-yuva prinsiplərinin tətbiq edilməsidir. Bəzi tədqiqatçılar ərəb leksikoqrafiyasının ilkin dövrlərində tematik və

fizioloji-fonetik prinsipə üstünlük verildiyinə görə antik və sanskrit lüğətçiliyin təsirini göstərirlər. “Çünki Ərəb Xilafətində yunan və hind elmi ədəbiyyatının ərəb dilinə tərcüməsinə böyük fikir verilir” [2, s.13]. Əslində yunan məntiq və fəlsəfəsi daha çox ərəb qrammatikasına nüfuz edə bilmişdir. Ərəb leksikoqrafiyası olduqca mürəkkəb və zəngin inkişaf yolu keçdiyinə görə, zənnimizcə, yunan lüğətçiliyi ilə müqayisəyə gələ bilməz. Sanskrit leksikoqrafiyasının təsirini isə, predmet-tematik prinsipdə, “ayn” və “qafiyə” üsullarında görmək mümkündür.

Beləliklə, ərəb lüğətçiliyində lüğətlər sözlük tərtibatına görə iki qismə bölünür: predmet-tematik lüğətlər və söz lüğətləri [13].

### **Predmet-tematik qlossarilər**

Orta əsr ərəb lüğətçiliyində predmet-tematik prinsipli lüğətlər – Quran və hədislərdəki “qaribə sözlər” (qloslar) və dialektizmlər, tayfaların dialekt leksikası, alınma sözlər, morfoloji cəhətdən nadir sözlər, insan və onu əhatə edən təbiətlə bağlı leksika, heyvanlar, həşəratlar, bitki və tərəvəzlər, toponimlər, etnonimlər, antonimlər, sinonimlər, təbiət hadisələrinin adları (külək, yağış, gündüz, gecə və s.), həmzəli sözlər və s. mövzularda kiçik həcmli və adları çəkilən qlossarilər özündə cəmləşdirən böyük həcmli lüğətləri ehtiva edir. Predmet-tematik qlossari növlərinin adları ərəb lüğətçiliyində aşağıdakı şəkildə tanınır: “qarib əl-Quran” (“Quran”da çətin anlaşılan sözlər), “qarib əl-hədis” (hədislərdə çətin anlaşılan sözlər), “luğət əl-Quran” (“Quran”da rast gəlinən dialektizmlər), “luğət əl-qabail” (qəbilələrin dialekt leksikası), “muarrab və daxil” (ərəbləşdirilmiş və alınma sözlər), “nəvadir” (nadir söz-formalar), “kitab əl-xeyl” (at və atçılıqla bağlı sözlər), “kitab əl-ibil” (dəvə və dəvəçiliklə bağlı sözlər), “kitab əl-həşərat (həşəratlarla bağlı sözlər) və s.

Tematik prinsiplə lüğətlər tərtib etmiş ərəb leksikoqraflarından Əbu Səid Aban Əl-Cərir, İbn Kutaybi, Əs-Siccistani (...-941), Əl-İsfəhani (...-1108), Əl-Musənni (728-825), Əz-Zəməxşari (1075-1144), Yunus ibn Həbib (...-798), Əbu Əmrə Əş-Şeybani (719-826), Əbu Übeyd (774 — 838), İbn Sidə (1007-1066) və başqalarının adlarını çəkmək olar.

### **Söz lüğətləri**

Söz lüğətləri aşağıdakı məktəblərə ayrılır: “Fonetik tərtibat” və ya “ayn” məktəbi, “əl-Cəmhərə” məktəbi, “qafiyə” məktəbi, “Müasir əlifba prinsipli” məktəb [13]. Bu məktəblər mürəkkəbdən sadəyə doğru inkişaf yolu keçmişlər. Hər məktəbin nümayəndələri əvvəlki lüğətlərin tərtibatındakı mürəkkəb quruluşu sadələşdirməyə çalışmışlar.

**“Fonetik tərtibat məktəbi” və ya “ayn məktəbi”**

Bu üsul ilk dəfə olaraq Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi məşhur qrammatik, fonetist, ərəb ərüz elminin banisi, riyaziyyatçı və musiqişünas Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidin (718-791) tərtib etdiyi “Kitab əl-ayn” adlı izahlı lüğətində öz ifadəsini tapmışdır. Bəsrə məktəbinin nümayəndəsi Xəlil ibn Əhməd bir çox ilklərə imza atan alim olmuşdur. O, ərəb dilçiliyinin (qrammatika və fonetika), ərüz vəzninin və musiqişünaslığın banisi hesab olunur. Bundan başqa, həm də riyaziyyatçı olmuş Xəlil ilk ərəb lüğətinin müəllifidir.

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi “Kitab əl-ayn” lüğətini VIII əsrin sonunda yazmışdır. Lüğətinin əsli günümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Onun yalnız ispan leksikoloqu Əbu Bəkr Əz-Zubeyd tərəfindən köçürülmüş xülasəsi qorunub saxlanmışdır. Həmin xülasəni 1914-cü ildə alim-rahib Karmelita Anastasi İraqda aşkar edərək çap etdirmişdir. Uzun illər əsərin Xəlilin şagirdinə, yoxsa özünə aid olması haqqında mübahisələr davam etmiş, Qahirə Universitetinin professoru Əhməd İbrahim Dərviş lüğətin müəllifinin həqiqətən Xəlilə aid olduğunu sübuta yetirmişdir [10, s. 68].

Xəlil ibn Əhməd əl-Fərahidi “Kitab əl-ayn” lüğətinin sözlüyünü əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji prinsiplə tərtib etmişdir. Ərəb lüğətçiliyində onun qoyduğu yol “ayn məktəbi” adlanır.

Xəlil lüğətinin sözlüyünü əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji prinsiplə

tərtib etmişdir. O, əvvəl hərflərin tələffüz məxrəcinə görə bölgüsünü aparmış və söz tərkibində hərflərin riyazi hesabını – əbniyalar (الأبنية) qurmuşdur: iki hərflilər, üç hərflilər, dörd hərflilər və beş hərflilər. Əbniyalar (الأبنية) bablara bölünür, bablar Xəlilin fonetik-fizioloji prinsiplə tərtib etdiyi əlifba sırasına uyğun təqlibat formalardan – hər hərfə aid kökün tərkibindəki hərflərin müxtəlif kombinasiyalarından ibarətdir. Beləliklə, bu sistemin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Birinci xüsusiyyət – hərf sırası: Lüğətin tərtibatı hərflərin əlifba sırası ilə deyil, fonetik-fizioloji məxrəcinə görə sıralanması ilə başlayır.

Ərəb dilində səslərin ilk təsnifatını verən Xəlil onları artikulyasiya (məxrəc) prinsipi üzrə aşağıdakı doqquz qrupa bölür [2, s. 25]:

- 1) quttural səslər (أ، ع، ح، خ، هـ);
- 2) uvulyar səslər (ق، ك);

- 3) damaq səsləri (ض، ش، ج);
- 4) dilönü səslər (ز، س، ص);
- 5) ön damaq səsləri (ط، د، ت);
- 6) yuvaq səslər (ظ، ث، ذ);
- 7) dilucu-kakuminal səslər (ن، ل، ر);
- 8) dodaq səsləri (م، ب، ف);
- 9) hava səsləri (ا، و، ي).

Bu təsnifat Xəlilin “Kitab əl-ayn” lüğətinin hərf sıralamasında eyni şəkildə öz əksini tapmışdır [7, s. 52; 4, s. 157; 18, s. 23]:

عحه خغ / قك / جشض / صس ز / طدت / ظت ذ / رلن / فبم / وي ا / همزة

Burada “ayn” boğaz hərfi ilə başlayan boğaz səsləri, damaq səsləri, fişiltılı səslər, dil, dodaq səsləri, yarımşaitlərə qədər ardıcılıqla düzülmüşdür. Bunu əsas gətirən V. Zvegintsevin fikrincə, Xəlilin tətbiq etdiyi fonetik-fizioloji prinsip Sanskrit fonetik qaydalarının eynilə təkrarıdır [9, s. 46].

**İkinci xüsusiyyət - əbniya strukturu:** Hüseyin Nəssar əbniya prinsipini ترتيب الابنية (hərfiyyə: quruluşa görə üsul – sözlərin tərkibindəki samitlərin sayına görə prinsip) adlandırır. Bu prinsipə əsaslanan ərəb leksikoqrafiyasının birinci məktəbində sadə (kök) və ya düzəltmə sözlər onların tərkibindəki samitlərin sayına görə nəzərə alınır. [4, s. 163].

Hər bir hərf tərkibində təsriflənən sözlər olan bablara ayrılır [13]:

- a) ikisamitli səhih (tərkibində əlif, vav, yə hərfi olmayan) bab;
- b) üçsamitli səhih bab;
- c) üçsamitli, hərfi-illətli (əlif, vav, yə) bab: iki səhih hərf və bir hərfi illətli sözlər;
- ç) ləfif bab: bir səhih hərfli və iki hərfi illətli sözlər;
- d) dördsamitlilər babı;
- e) beşsamitlilər babı.

**Üçüncü xüsusiyyət – sözlərin təqlibat formaları.** Xəlil ərəb lüğətçiliyində ilk dəfə olaraq təqlibat üsulunu tətbiq etmişdir. “Təqlibat” – “devirmə, çevirmə, astarını üzünə çevirmə” anlamına gəlir. Lüğətçilik işinə musiqişünas ruhu ilə yanaşan Xəlil istər əlifba sistemində, istərsə də təqlibat üsulunda hərflərdə yerdəyişmə etməklə, sanki, ahəng yaratmağa çalışmışdır. O, bir lüğət məqaləsində bir söz kökünün tərkibindəki hərflərin yerlərini dəyişdirərək müxtəlif söz kombinasiyaları yaradır.

Beləliklə, hər bir hərfin altında bəzi uyğun hər hansı bir sözün tərkibindəki hərflərin bütün yerdəyişmə kombinasiyaları qurulur.

Məsələn, ayn (ع) hərfinin altında lə'ibə (لعب) kökünün lüğət məqaləsində təqalib (dönüş, dəyişmə) formalar düzülüb [13]:

'abilə, ləbi'a, bələ'a, bə'alə, 'alibə, lə'ibə لعب، لبع،  
عبل، بلع، علب،

Bu fərqli mənalar ifadə edən kök-sözlər yalnız ayn (ع) hərfinin altında yer almışdır (ayn hərfi lə'ibə sözünün ikinci hərfi olmasına rəğmən), çünki Xəlilin səs məxrəcəsinə görə sıraladığı əlifbada ayn başda gəlir.

Xəlilin təqlibat üsulunu bəzi ərəb dilçiləri anaqrammatik metod adlandırırlar [4, s. 164]. V.Məmmədəliyev göstərir ki, Xəlil anaqrammatik metoddan istifadə edərkən köklərin modifikasiyasının nəzəri imkanları ilə onların dildə real işlənən vahidlərini bir-birindən fərqləndirir [2, s. 26]. Beləliklə, belə aydın olur ki, Xəlil ibn Əhməd təqalib üsulunu nəzəri cəhətdən riyazi hesablama olaraq tətbiq etmişdir. Xəlilin lüğətində sözü tapmaq üçün onun hərflərinə, sonra kökündəki samitlərin sayına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, şəddə ( شَدَّ ) sözü şin ( ش ) hərfinin ikisamitli babında yerləşir. Bu kökdən törənən fail və məf'ullar da həmin əbniyədə yer alır.

Xəlil ibn Əhmədin lüğətində illüstrativ material kimi əsasən poeziya nümunələri, atalar sözləri, Qurandan ayələr və hədislərdən istifadə olunmuşdur. Xəlil ön sözündə qeyd edir ki, poeziyada, ata sözlərində və danışmada olan ərəb dilinin lüğətdə necə göründüyünü bilmək istəmişdir [10, s. 13]

“Ayn məktəbi” təxminən 300 il ərzində davam etdirilmişdir. Xəlil ibn Əhməd Əl-Fərahidinin başçılıq etdiyi bu məktəbin davamçıları, əsasən, aşağıdakı leksikoqraflardır [13]: 1) Əl-Qali (“Əl-Bare’); 2) Əl-Əzhəri (“Təhziib əl-luğət”); 3) Sahib ibn Əbbad (“Kitab əl-mühit”); 4) Əbu Bəkr Əz-Zübeydi (“Muxtəsar əl-ayn”); 6) İbn Sidə (“Əl-Muhakkəm”).

#### **“Əl-Cəmhərə” məktəbi**

“Ayn” üslubunun özünəməxsus əlifba sıralanmasının çətinliyini nəzərə alan dilçilər lüğətdən istifadəni asanlaşdırmağa cəhd göstərdilər. İbn Düreyd “Əl-Cəmhərə” lüğətinin tərtibi prinsipinə dəyişiklik tətbiq etməklə lüğətçilikdə yeni cığır açmış oldu. Bu məktəbdə, əsasən, iki müəllifin adı çəkilir: İbn Düreyd və İbn Fəris.

I. Əgər Xəlil “Kitabu-l-Ayn” lüğətində əvvəl hərflərin tələffüz məxrəcəsinə görə bölgüsünü aparmış və hər hərfin riyazi strukturunu – əbniyələr qurmuşdusa, **İbn Düreyd (838-933 m.)** isə əksinə, “Əl-Cəmhərə” lüğətini ilk öncə əbniyələr üzrə bablarla başladı [13]:

- a) qoşa samitli feillər və ona aid olanlar;
- b) üçhərflilər və ona aid olanlar;
- c) dördhərflilər və ona aid olanlar;
- ç) beşhərflilər və ona aid olanlar.

Daha sonra isə bütün təqalib formaları *əlif* ilə başlayaraq *yə* hərfinə qədər adi ərəb əlifbası sırası ilə düzümüştür [13]

ط / ظ / ع / غ / ف

ق / ك / ل / م / ن / ه / و / ي

İbn Düreyd Xəlildən bəhrələnərək təqalib üsulunu lüğətinə tətbiq etmişdi, yəni söz kökünün hərflərini müxtəlif kombinasiyalara salmışdı. Lakin o bunu əlifba sırasına uyğun düzümüştü. Məsələn, qa'ada (قعد) sözü üçün əvvəl üçhərflilər babını tapırıq, orada *qaf* hərfinə deyil, *dəl* hərfinə baxmaq lazımdır, çünki əlifba sırasında *dəl* əvvəldə gəlir, sonra *ayn*, daha sonra *qaf*. Beləliklə, qa'ada (قعد) sözünü də'ıqa (دعق) kökünün altında tapırıq. Elə oradaca bütün təqlibətləri verilib: qada'a, qa'ada, 'aqaada, dəqi'a (دقع، قعد، عقد، عدق، دفع) [13].

II. Bu məktəbin ikinci klassik nümayəndəsi **Əhməd ibn Fərisin (...-1004) “Mu'cəmu muqayisi əl-luğa”** (معجم مقاييس اللغة) və **“Mucməl əl-luğa”** (مجمّل اللغة) əsərlərinin quruluşu müəyyən fərqlərlə “Əl-Cəmhərə” lüğətinin tərtibi prinsipinə bənzəyir.

İbn Fərisin lüğətləri aşağıdakı tərtibi quruluşa malikdir [13]:

1) lüğət adı ərəb əlifbası sırası ilə kitablara bölünür: “*həmzə* kitabı”, “*bə* kitabı”, “*tə* kitabı” və s.

2) hər kitab əbniyələr (riyazi hesabla leksik qruplar) üzrə üç baba ayrılır: ikisamitli mudaaf (şəddəli) feillər, üçsamitli feillər, üçsamitli sadə feillərdən törənənlər;

3) bəblərdəki sözlər ərəb əlifbası sırası ilə sıralanır.

İbn Fərisin lüğətləri ilə “Əl-Cəmhərə” və “Ayn” lüğətləri arasındakı fərqlər bunlardır [13]:

1) İbn Fərisin lüğətlərinin tərtibatı “Ayn” lüğətində olduğu kimi əlifba sırası ilə başlasa da, ondan fərqli olaraq səs məxrəcinə görə deyil, adi ərəb əlifbası sırası ilə düzümüştür;

2) “Ayn” lüğətində olduğu kimi hər hərfi əbniyələrə və qəlib formalarına bölmüş, lakin “Ayn”dan fərqli olaraq cəmi üç bab vermişdir (mudaaf (şəddəli) feillərin ikisamitliləri, üçsamitliləri, üçsamitli sadə feillərdən törənənlər);

3) İbn Faris sözlərin yerləşdirilməsində “Əl-Cəmhərə”nin yolu ilə getməmiş, hər bir sözü ilk hərfinə görə əlifba sırası ilə düzərək elə oradaca təqlibat formalarını göstərmişdir. Məsələn, lə’ibə ( لعب ) feilini üçsamitlilər babında ləm ( ل ) hərfinin və sonra ayn ( ع ) hərfinin altında tapırıq. Yaxud ‘ulab ( علب ) sözünü üçsamitlilər babında ayn ( ع ) və ləm ( ل ) hərflərində görə bilirik.

### “Qafiyə” məktəbi

“Ayn” lüğətinin tərtibatındakı çətinliyi görən ərəb lüğətçiləri öz təkmilləşmə işlərini davam etdirirdilər. İbn Düreydin əlifba islahatından sonra daha bir mühüm addımı mənşəyinə görə türk olan və leksikoqrafiyadakı xüsusi xidmətlərinə görə «dilçiliyin imamı» ləqəbini almış ərəbşünas İsmayıl Əl-Cövhəri (m. 940-1002) atdı. Əl-Cövhəri əslən Qazaxıstanın Fərab bölgəsindən olmuşdur. O, məşhur dilçi və lüğətçi Əbu İbrahim İshaq ibn İbrahim Əl-Fərabinin bacısı oğlu idi. Dayısının məktəbini keçmiş və onun lüğət tərtibatındakı bir çox sirlərinə bələd olmuş Cövhəri daha da irəli gedərək “Dilçiliyin tacı və düzgün ərəb dili” – qısa şəkildə “Ə-Sihah” adlı lüğətini yaradaraq ərəb lüğətçilik məktəbində inqilab etmişdir. Əl-Cövhərinin əsas islahatı ondan ibarət idi ki, səslərin məxrəcəsinə görə sıralanması və “formalar” (təqlibat) sistemindən imtina etmişdi. Əl-Cövhəri əvvəlcə lüğət vahidlərini seçmək, ancaq doğru-düzgün hesab etdiyi vahidləri öz lüğətinə daxil etmək, özündən əvvəl tərtib edilmiş lüğətlərdəki uydurma ərəb dilində işlənməyən (مهمل) vahidlərə yol verməmək qərarına gəlmiş və məhz buna görə də lüğətini صحاح العربية (ərəb dilindəki doğru-düzgün sözlər) adlandırmağının səbəbini belə izah etmişdir: “Mən bu kitabda ərəb dilində doğru-düzgün hesab etdiyim sözləri toplamışam.” Belə bir məqsəd nəticəsində صحاح العربية lüğətinin sözlüyündə ancaq 40 min lüğət vahidi vardır

[4, s. 123]. Onun lüğətin tətbiq etdiyi əsas prinsiplər bunlardan ibarətdir:

**I.** Əl-Cövhəri lüğətini hərflərin adları ilə bablara bölmüşdü: həmzə babı, bə babı, tə babı, cə babı və s. Sözləri isə, ikisamitli, üçsamitli, dördsamitli və ya beşsamitli olmasından asılı olmayaraq, axırıncı hərfinə görə lüğətdə yerləşdirmişdi. Yəni sözü axtararkən nə əbniyalar, nə də təqlibat sırasını araşdırmaq lazımdır. Sadəcə sözün son hərfinə və həmin hərfin babına baxmaq kifayətdir. Ona görə də hər babda sözlər eyni hərflə bitir [13].

**II.** Bablar öz növbəsində hərf sırası ilə fəsillərə bölünür. Maraqlı olan budur ki, fəsillərdəki sözlər ilk hərfinə görə yığılıb və bu sözlər ikinci həflərinin əlifba sırasına görə düzülüb (“hərf” deyərək burada samitlər nəzərdə tutulur). Məsələn, *ra* babının altındakı *bə* fəslində:

*b'ir, b't'r'a, b's'r'a, b'c'r'a, b'hr, b'x'r'a, b'd'r'a* ( بئر، بئر، بئر، بحر، بحر، بدر... )

Diqqət edin, bu sözlər *r* (ر) samiti ilə bitir [13].

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əl-Cövhəri bu üsulu öz dayısı və müəllimi olmuş Əl-Fərabidən əxz edərək lüğətinə tətbiq etmişdir. Mənbələr də göstərir ki, hətta Fərabinin “Divan əl-ədəb” lüğətinin əlyazmasını Əl-Cövhəri öz əli ilə köçürmüşdür [15]. Lakin Fərabinin lüğətinin quruluşu həddindən artıq mürəkkəb olduğundan istifadə etmək çətin idi. Bu səbəbdən əsər məşhurlaşsa bilməmiş və leksikoqraflar onu leksikoqrafiya məktəblərinin təsnifatında nəzərə almamışlar [15].

Əl-Fərabinin “Divanu-l-ədəb” əsəri Mahmud Kaşğarının “Divanu lüğəti-t-türk” lüğətinin prototipi hesab olunur” [10, s. 59]. Sözlərin ilk və ikinci hərfinin əlifba sırası ilə izlənməsi, son hərfinə görə sözlərin sıralanması və Fərabinin əbniyalar sistemi müəyyən fərqlərlə Kaşğaridə təkrarlanır.

Beləliklə, “Əs-sihah” lüğətində sözü tapmaq üçün aşağıdakı qaydalara əməl etmək lazımdır: sözün kökü artıq hərf və şəkilçilərdən təmizlənir; kökün son hərfi ilə lüğətin babı, ilk hərfi ilə isə babın fəslə müəyyənləşdirilir. Məsələn, *əkələ* ( أكل ) feilini *ləm* babının *həmzə* fəslində tapa bilirik [13].

Ərəb lüğətçiliyinin qafiyə məktəbinin davamçıları bunlardır:

1. **İbn Mənzurun (...-1311) “Ərəb dili” (لسان العرب)** adlı 15 cildlik ensiklopedik lüğəti. Bu lüğət 80 000 lüğət məqaləsini əhatə edir. İllüstrativ material olaraq Quran ayələri, hədislər, şeir, məsəllər və hikmətli sözlər əsas götürülmüşdür;

2. **Əl-Firuzabadinin (1329-1414) “Əl-Qamusu-l-muhit” (القاموس المحيط)** lüğəti İbn Mənzurun lüğəti də daxil olmaqla bir çox leksikoqrafik əsərləri özündə birləşdirir. Sadəcə olaraq o, bir çox illüstrativ materialları ixtisara salmış, daha çox baş söz və izaha yer verərək kiçik həcmli praktik cəhətdən işlənməsi rahat olan lüğət yaratmağa nail olmuşdur [10, s. 176]. Nəticədə “Əl-Qamus əl-muhit” lüğəti geniş populyarlıq qazanmışdır. Lüğətdə 11 000 baş söz vardır.

Əsasən *dəniz*, *dəniz suyu* mənasını verən “qamus” sözü Firuzabadinin lüğətindən sonra yeni anlam qazanaraq ərəb dilində “mu'cəm” (lüğət)



leksik vahidinin sinonimi olaraq istifadə olunmağa başlanmışdır. Bu lüğət çap olunan ilk ərəb lüğətidir. Kəlkütdə 1814-1817-ci illərdə nəşr edilmişdir [7, s. 54].

Firuzabadi əslən Şiraz farsı olmuşdur.

3. **Əz-Zübeydinin (1733-1791) “Təc əl-urus” (تاج العروس) lüğəti.** Müəllifin məqsədi Əl-Firuzabadinin lüğətini genişləndirib şərh etmək olmuşdur. Bu məqsədlə öncəki lüğətlərdən, dilçilik əsərlərindən istifadə edərək illüstrativ materialları əlavə etmiş, istinadları göstərmiş, Əl-Firuzabadinin nəzərə almadığı bir çox məsələləri lüğətə daxil etmişdir.

Bu məktəbə görkəmli Azərbaycan alimi Hübeyş Tiflislinin «Qanunul-ədab» adlı lüğətini də aid etmək olar. Ərəb leksikoqrafiyasının «qafiyə» məktəbinin inkişafında onun çox böyük rolu olmuşdur [1].

#### **Müasir əlifba prinsipli məktəb**

Bu mərhələ adi əlifba sıralı lüğətlərin tərtibatını ehtiva edir. Əlifba prinsipli məktəb Mahmud Əz-Zəməşşərinin “Əsas əl-bəlağə” adlı lüğətindən başlamış XIX əsrdən indiyə qədər sürətlə, kütləvi şəkildə tərtib edilən ərəb izahlı lüğətlərini, o sıradan ikidilli (ərəbcədən digər dillərə tərcümə edilən) lüğətləri əhatə edir. Əlifba prinsipli lüğətlərdən ən mühüm olanları müəyyən fərqlər olsa da, aşağıdakı müəlliflərə aiddir [13]:

1. **Məhəmməd ibn Ömər Əz-Zəməşşərinin (...-1143) “Əsas əl-bəlağə” (أساس البلاغة) lüğəti.** Əz-Zəməşşəri «kök-yuva» üsulunu saxlamaqla təqlibat və “qafiyə” üsullarından imtina etmiş, müasir dövrdə ərəb leksikoqrafiyasına xas kök-yuva prinsipinin əlifba sırası üsulunda lüğət tərtibatını həyata keçirmişdir. Əz-Zəməşşəri lüğət tərtibatında diqqətini, əsasən, ibarələr, frazeoloji ifadələr, sözün həqiqi və məcazi mənalarının açılmasına yönəlmişdir;

2. **Məhəmməd ibn Əbu Bəkir Ər-Razinin (...-1267) “Muxtər əs-sihah” (مختار الصحاح) lüğəti** Əl-Cövhərinin “Əs-Sihah” lüğətinin qısaldılmış şəkli [13].

3. **Əbu Əmrə Əş-Şeybani (...-828) “Kitab əl-cim” lüğəti.** Təxminən Xəlil ilə bir dövrdə yaşamış Kufə leksikoqrafi Əş-Şeybani “Kitab əl-cim” lüğəti ilə yanaşı tərtib etdiyi bir çox tematik lüğətlərdə sözləri birinci kök səslərinin əlifba sırası ilə düzmüşdür. Lakin ilk dövrlərdə Xəlil və Cövhərinin leksikoqrafik metodları daha populyar olduğundan Şeybaninin metodu geniş yayıla bilməmişdir. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə X-XII əsrlərdə əlifba prinsipi geniş tətbiq edilməyə başladığı zaman bu prinsip daha da inkişaf etdirilib təkmilləşdirilmişdir. Şeybaninin metodundan, əsasən tematik lüğətlərin tərtibində, xüsusilə

Cəvaliqinin alınma sözlərə həsr olunmuş məşhur əsərində istifadə olunmuşdur [2, s. 160].

Əş-Şeybani lüğətində sözləri əlifba sırası ilə bablara bölsə də, hərflərin bablarında əlifba sırasını tətbiq etməmişdir [7, s.55].

### **Ədəbiyyat**

1. Quliyeva G. Ərəb leksikoqrafiya məktəblərində həmzə samiti haqqında fikirlər // Filologiya məsələləri, 2014, №1, s. 55-65.
2. Məmmədaliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərsliyi. Bakı: Maarif, 1985, 288 səh.
3. Süleymanov Q.R. Ərəb fonetikasında, leksikoqrafiyasında və orfoqrafiyasında həmzə (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 2004, 141 s.
4. Zərinəzadə H. H. Ərəbcə-azərbaycanca lüğətin nəzəri əsasları (filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya), Bakı, 1974, 304 səh.
5. Şükrü Haluk Akalın. Sözlüyün Tarihi. Türk Dili dil ve Edebiyyat Dergisi, C. XCVIII, S. 699, Mart 2010, s. 268-279.
6. Ahmet B. Ercilasun. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. Akçağ Yayınları / 603, Araştırma - İnceleme / 50. ISBN 975-338-589-7. Baskı I Ankara 2004. 488 səh.
7. Ahmet Kâzım Ürün. Arap Dilinde Sözlükler. III. Uluslararası Sözlükbilimi Sempozyumu Bildiri Kitabı. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları No:285, 2017. s. 51-58.
8. Fleisch H. İbn Fâris. Çev. Mustafa Kaya, Süleyman Tülücü. Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:34, Erzurum 2010. s. 209-219.
9. Звегинцев В. А. История арабского языкознания: Краткий очерк. (Из лингвистического наследия). Изд. 3-е, стереотипное. М.: КомКнига, 2007, 80 с..
10. Рыбалкин В.С. Принципы построения: арабских лексикографических трудов VIII-XVIII вв. Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук. Ленинград-1984. 229 стр.
11. Telman Seidenticker. Lexicography: Classical Arabic. EALL V3\_v-vii\_new.indd. pp. 30-37.

12. Сусов И.П. История языкознания. (Тверской государственный университет, кафедра общего и классического языкознания) [susov@tversu.ru](mailto:susov@tversu.ru). <http://homepages.tversu.ru/~susov/download-pdf>
13. المعاجم العربية و مدارسها  
[http://www.angelfire.com/tx4/lisan/lex\\_zam/dilalahessays/lexicons.htm](http://www.angelfire.com/tx4/lisan/lex_zam/dilalahessays/lexicons.htm).
14. İslam Ansiklopedisi.  
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=190417>
15. تعريف مختصر بمعجم ديوان الأدب  
<http://www.alfaseeh.com/vb/archive/index.php/t-35063.html>
16. <http://almaktutat.blogspot.com/2017/02/393.html>
17. معجم ديوان الأدب للفارابي [PDF] البحث اللغوي
18. عبد الحميد محمد أبو سكين . المعاجم العربية مدارسها ومناهجها . 1981 . ص. 127

Хадиджа Гейдарова

### Средневековая арабская лексикография Резюме

Средневековая арабская лексикография, которая начинается с VIII века, отличается богатством и своеобразным развитием от сложного к простому. Арабские словари по оформлению словника делятся на две части: предметно-тематические словари (معاجم الموضوعات) и словари слова (معاجم الألفاظ). Словари слова в свою очередь делятся на школы "айн", "эл-Джемхара", "рифмы" и современные алфавитные словари. В статье дана информация об основоположниках и выдающихся представителей этих школ и об этапах развития средневековой арабской лексикографии, анализируются особенности вышеуказанных школ и принципы составления арабских словарей.

**Khadija Heydarov**

**Medieval Arabic lexicography  
Summary**

Medieval Arabic lexicography, which begins with the VIII century, is rich and unique development from complex to simple. Arabic dictionaries on the design of the dictionary are divided into two parts: subject-thematic dictionaries (معاجم الموضوعات) and dictionaries of the word (معاجم الألفاظ). The word dictionaries in turn are divided into schools "ayn", "el-Jemhara", "rhymes" and modern alphabetical dictionaries. The article gives information on the founders and outstanding representatives of these schools and on the stages of the development of medieval Arabic lexicography, analyzes the peculiarities of the above schools and the principles of compiling Arabic dictionaries.